

Sutjeska najvelebniji spomenik naše revolucije

Retrospektiva duga četvrt vijeka, koja se po događajima bogate historije od dva i po decenija mogla samo slutiti, vraća nas na bojišta Neretve, Drine, Sutjeske . . . I još dalje. Na bojišta španskog rata u kojem je učestvovalo preko stotinu Dalmatinaca. Sjećanje na te dane vraća nas u vrijeme skršenih ofenziva, oslobođenih sela i gradova, legendarnih bojišta posljednjeg rata na kojima su dalmatinske brigade rame uz rame sa srpskim proleterima, crnogorskim, hercegovačkim, bosanskim, sandačkim i krajiškim jedinicama napisale najznačajnije i najpotresnije stranice novije jugoslavenske povijesti. U krvavim jurišima, u danonoćnim marševima kroz kamenjar, u prijelazima preko nabujalih rijeka trijumfiralno je bratstvo i jedinstvo kao preteča slobode. Mnogi od tih veterana nisu danas među nama. Pali su na putovima revolucije. Iz Dalmacije je poginulo 25.876 boraca. Ginuli su u borbama u užem zavičajju, i na Drini, i na legendarnim prelazima preko Neretve, i na Sutjesci gdje je bilo oko 8.500 boraca što od ukupnog broja učesnika u velikoj bici iznosi oko 40%.

* * *

Borbe oko Sutjeske, proboj preko Zelengore do ceste Kalinovik—Foča spadaju u najteže borbe naše revolucije.

Da je to najslavnija epopeja narodnooslobodilačkog rata, potvrđuje i izjava druga Tita koji je odao priznanje svim brigadama za velike uspjehe u bici na Sutjesci, a posebno II dalmatinskoj, za koju je rekao:

»Htio bih s ovog mjesta da odam priznanje borcima dalmatinskih brigada, osobito Prvoj i Drugoj koje su se ovenčale slavom, svojim heroizmom u Bosni i Crnoj Gori, boreći se s ostalim proleterskim brigadama i divizionima . . .«

Slavne borbe u petoj ofenzivi, kada je Prva dalmatinska brigada morala svojim grudima da krči put kroz valovitu Drinu razbijajući neprijateljske obruče pokazale su da nema tako teške zadaće da je sinovi Dalmacije ne bi mogli izvršiti. Osim mladića, i mlade djevojke Dalmacije, koje su tek stupile u život, ginule su u valovima Drine a posljednji njihov pozdrav bio im je pramen kose koji je lepršao nad valovima.

Evo još jednog svjedočanstva iz pera njemačkog generala Franza Litera od 20. juna 1943. godine kada je u izvještaju napisao:

»Ni meni sada nije jasno kako su deset puta slabije jedinice odoljele našim napadima, tim više što su bile opterećene velikim brojem ranjenika. Što smo ih više napadali, oni su izgledali jači. Njihov baral moral izaziva čuđenje. Započeo sam pripreme za šestu ofenzivu i pored svega garantiram da će im to biti kraj«.

* * *

Pod završetku bitke na Gornjim barama, planinskim visovima iznad Sutjeske, na kojima je Druga dalmatinska za pet dana neprekidnih borbi ostavila preko 300 boraca, ostatak brigade 9. juna s Donjih bara i Siljevice, povlačio se dolinom Sutjeske prema Tjentištu i dalje na zapad kroz Zelengoru.

Pod izuzetno teškim okolnostima 10. juna oko 16 sati brigada je izbila u rajon Lučkih koliba.

Prije pokreta s Lučkih koliba — priča Obrad Egić, narodni heroj i jedan od komandanata II dalmatinske brigade — održan je po četama sastanak partijskih organizacija i štabova bataljona sa štabom brigade. Prikazana je veoma teška situacija. Naglašeno je da brigada mora po svaku cijenu preći Vrbničku rijeku a da u tim naporima moraju prednjačiti starijše i članovi Partije . . .

I tako se oko 22 sata od 6. istočnobosanske, 2. dalmatinske i 2. proleterske brigade formirala kolona pod komandom načelnika Štaba 2. proleterske divizije Jovana Vučketa. U prethodnicu kolone određena je 6. istočnobosanska brigada. Pravac kretanja bio je preko Vrbničke rijeke i Mrčin-koliba prema sjeveru.

Na Treskavici i na kotu 1929 izbili su Nijemci pa se trebalo između njih neprimjetno probiti i izbiti na Vrbničku rijeku. Morala je vladati najveća tišina jer su Nijemci držali selo Vrbnicu i Stružinsko brdo. Kretanje je zbog toga bilo usporeno i često se kidala kolona. Bilo ih je koji su i zalutali u jedva prohodnoj šumi. Nakon čitave noći pokreta uspelo se 11. juna u samo svitanje izbiti u dolinu Vrbničke rijeke koju su Nijemci neprestano tukli

mitraljeskom i minobacačkom vatrom tako da su se jedinice morale probijati trkom i po dijelovima. Šesta istočnobosanska i 2. proleterska brigada brzo su prešle Vrbničku rijeku i odmah se na zapadnoj ivici sela Vrbnice i na Stružinskom brdu sudarile s dijelovima 369. njemačke divizije, razbile ih i zauzele njihove položaje zarobivši veći dio njemačke komore.

— Druga proleterska — priča dalje Egić — produžila je gonjenje razbijenog neprijatelja prema sjeveru, tj. prema Ratkovcu i Zakmuru. Uspjeli smo da se bez borbe prebacimo preko Vrbničke rijeke i da oko 11 sati izbijemo u rajon Mrčin-koliba. Prvi bataljon, koji je bio u prethodnici brigade, probijao je put kroz neprohodnu šumu, krećući se u pravcu Jablan-brda. Nad brigadom je samo nebo. Vlada tišina. Nitko se u prethodnici ni u brigadi ne raduje što neprijatelja tu nema. Bataljon u prethodnici ide dalje. Tako je izbio do jednog proplanka, i prije nego se čula komanda komandanta bataljona, borci se onako iznemogli, kao klasje, jedan do drugog složiše na vlažnu zemlju. Ali to nije dugo potrajalo.

Na prethodnicu brigade zapuca sa svim strana. Pojavile se sive njemačke figure iza debelih bukava i stadoše pucati na borce prethodnice. Nijemci su bili po čitavoj šumi. Bataljon u prethodnici, koja je od glavnine dosta odmakla, našao se u vrlo teškoj situaciji. Na Barama je utrošena sva municija i sada je nije bilo. Kod boraca se nalazi samo po neki metak i rijetko koja bomba. Komandant prethodnice odlučio je da se bataljon baci na neprijatelja. I čete su jurišale. Nastala je užasna situacija. Ali i ranjeni su se razvijali u strijelce. Tako su se čete izmiješale sa oko dvjesto švaba, nastalo je rvanje i gušenje. Odjednom se Nijemci počeli kolebati i uzmicati. I u roku od pola sata, tj. prije pristizanja glavnine, neprijatelj je bio razbijen i uništen.

Tada je bilo zarobljeno nekoliko njemačkih vojnika, među njima bio je i jedan podoficir koji je rekao i ovo: »Svuda se po šumi nalaze jaki njemački bataljoni sa dovoljno hrane i municije. Vi ste brojčano mali, bez hrane i s velikim brojem ranjenika«.

Ali i pored svega neprijatelju je pokazana partizanska snaga i moral.

MI HOĆEMO, MI MOŽEMO, MI MORAMO

To je bila posljednja zakletva pred bitku na Sutjeski. Prva, Druga i Treća dalmatinska brigada prošle su kroz ofenzive, juriše i okršaje, ali legendarna bitka na Sutjeski ušla je u našu povijest kao epopeja junaštva, smjelosti i izdržljivosti. Svakodneвно bombardiranje, marševi po neprohodnom putu, spuštanje u kanjone rijeke i penjanje uz vrlet, oskudica u hrani, teškom naoružanju i municiji, mučni prizori ubijenih i ranjenih drugova, tifusari i niz drugih tegoba povezani su s tim borbama koje se ne zaboravljaju.

»Na Sutjeski se naredivalo: »Na neprijatelja juriš sa snagom!« počeo je svoja sjećanja iz najodlučnije bitke Vicko Krstulović, tadašnji član AVNOJ-a, sada 65-godišnji prvoborac, heroj, sa 45 godina partijskog staža. Bio sam sa glavninom snaga kada je stigla poruka da generali Ivica Kukoč-Jordan, Josip Škorpić i ja krenemo preko Pive prema Sutjeski. U pratnji nekolicine boraca prolazili smo pored 4.000 iznemoglih i ranjenih partizana. Sjećam se 20-godišnjeg mitraljesca Boška Žunića, narodnog heroja, koji je teško ranjen ležao na zemlji. Njegov me jecaj zaustavio kad sam vidio kako je na sebe natrpao mitraljez, redenike s mecima i svo željezo što mu je bilo na dohvat ruke. Gledajući kako sijevaju munje, pitao se u želji da smrću skratiti patnje: »Zašto, družo komandante, sada kada sam pun željeza neće u mene da udari grom kada i onako ne mogu živjeti«.

Pred svitanje, na prilazu Sutjeski, neprijateljska vatra postajala je sve jača i gotovo da nismo znali odakle nas čeka granata. Sporednim putovima, uz partizansku kolonu, pristizali su novi borci, a onda se odjednom pronio glas: »Tito je ranjen«. Tada se kolonom prenosila riječ posljednje zakletve: »Mi hoćemo, mi možemo, mi moramo«.

Njemački odred minobacača otkrio je na Zelengori položaj Vrhovnog štaba. U neposrednoj blizini druga Tita nalazili su se dr Ivan Ribar, šef engleske vojne misije kapetan Stjuart, maršalov lični pratilac Đuro Vujišić i vučjak Luks koji je od 1941. išao s maršalom Titom. Fi-

juk minobacačkog rafala prvi je osjetio pas Luks i svojim tijelom zaštitio Tita. Na mjestu su ostali mrtvi Đuro Vujišić, kapetan Stjuart i pas, dok je Tito ranjen u lijevu ruku, a dr Ivan Ribar u desnu nogu.

Druga dalmatinska divizija u bici na Sutjeski izdržala je najteže nalete — priča dalje Vicko Krstulović. Nitko nije imao vremena za kopanje zaklona jer smo neposredno pred početak napada stigli na položaje za obranu. Kad smo dopuzli na taj brisani prostor, rafali mitraljeza pljuštali su kao kiša. Kad bi se netko samo podigao ne bi li pronašao zaklon, padao je pokošen. Bilo je slučajeva kad je na širinu od 100 metara ostajao samo jedan borac ne odstupajući ni centimetar dok se desetak kilometara dalje, u jednom kanjonu, pravio prolaz za transport ranjenika preko Sutjske . . .«

TEŠKO RANJEN — PREŠAO JE SUTJESKU

»Na Sutjsku sam došao na konju i sa svježim ranama na očima — priča Branko Veža, tadašnji komandir Prve čete Trećeg bataljona. U tek protekloj četvrtoj ofenzivi ranjen sam u borbi s četnicima. Doktor mi je izvadio jedno oko, a drugo je bilo teško ozlijeđeno. U suton sam prešao Sutjesku na konju jer nisam mogao pješaćiti bez tuđe pomoći.

13. juna, kada su se vodile najteže borbe, bio sam na mjestu gdje su naši vršili proboj i gdje je poginuo legendarni junak Sava Kovačević. Svugdje oko nas eksplozija, meci i granate udaraju u bukve, u zemlju, dižu se grumeni zemlje, čuje se zapomaganje ranjenika . . . Bio sam ranjen u oba koljena. Digao sam se i naslonio na bolničarku Zdenku koja je također ranjena. Noge su me boljale i počele su užasno trnuti. Tada smo ušli u grupu gdje su bili drugovi Petica, Blažević, Culić, Maglica, Stančić i drugi. Išao sam oko dvijesta metara a onda stao. Nisam mogao dalje.

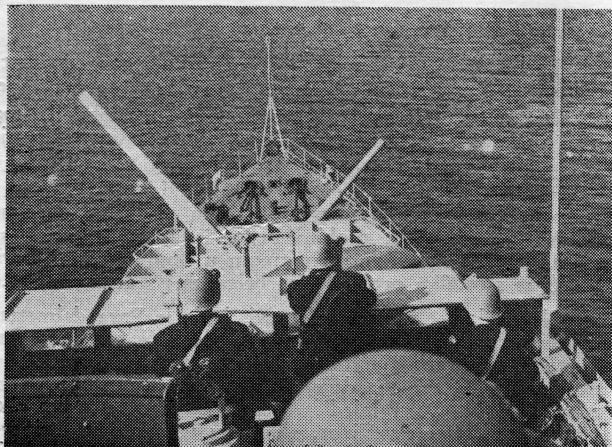
Idite, drugovi, naprijed, ja ne mogu — rekao sam. Oni su tada zastali, te je netko rekao: »Drži se, Branko!« Pomoć mi nisu mogli pružiti i ja sam dopuzao do bukve. Sam sam bio. Ništa ne vidim, ali čujem pucanj, galamu, njemačke komande, lavež pasa . . .«

Na ovom mjestu ostao je tri dana i tri noći. Rubio je i jeo bukovu koru da bi ublažio glad. I trećeg je dana na njega naišao Ante Grljušić, borac iz njegovog bataljona. Ustao je tada i s njim prešao preko Zelengore.

RAČUNAJTE KAO DA SMO U PUNOM SASTAVU

Peta neprijateljska ofenziva bila je u punom jeku. Vodile su se danonoćno bitke oko Sutjeske. U herojskim bitkama Treća dalmatinska brigada izgubila je mnogo boraca. Mnogi su pali, a mnogi su svojom krvlju proleter-skom obilježili legendarne puteve . . . Preživjeli borci otišli su u II dalmatinsku proletersku brigadu koja je branila prilaze k vrhovima Gornjih i Donjih bara štiteći prolaz naših jedinica k Zelengori.

Put k četama II dalmatinske lako smo našli — pričaju preživjeli borci III dalmatinske brigade. Taj su nam put

Na komandnom mostu razarača »Pula«

obilježili mrtvi drugovi i ranjenici. Bio je to put obilježen krvlju drugova, prijatelja, heroja . . .

Na vrhovima Gornjih i Donjih bara, odakle se otvarao vidik na cijelo bojište, vodile su se žestoke bitke. Naši juriši i protunapadi neprijatelja smjenjivali su se punih osam dana. Ako bi Nijemci, naoružani suvremenim i lakim brdskim oružjem, osvojili danju po koju uzvišicu, u noćnim jurišima naše bi se čete povratile.

Hrane nije bilo. Ni vode. Žeđ i glad su mučile borce. Jeli su bukovu koru. Rane su pekle, krv je natapala razbojište, ali juriši nisu prestajali. Svuda unaokolo je ključalo od fijuka granata, od štektaanja mitraljeza . . . A na vrhovima Gornjih i Donjih bara ponosno je lepršala partizanska zastava.

Oružje i municiju borci su otimali od neprijatelja koji su je svojim jedinicama prebacivali transportnim avionima i spuštali padobranima. Neprijatelja smo tukli njegovim vlastitim oružjem. Njegovom smo municijom branili slobodu.

I kada bi jedan pao, drugi bi ga zamijenio . . . U časovima najtežih bitaka, ljutih okršaja i juriša, pod kišom pušanih metaka, borci su pomagali ranjenom drugu. Bila je to ljubav snažnija od smrti.

Malo ih je bilo preostalo živih, ali su srca branila prilaze slobodnim vrhovima. Znali su da bi njihovo osvajanje donijelo smrt drugovima što su se iz obruča probijali k Zelengori.

I zato su Vrhovnom komandantu poslali poruku:

»Izgubili smo dvije trećine ljudstva, ali računajte na nas kao da smo u punom sastavu.«

PREUZELA JE MITRALJEZ OD MRTVOG DRUGA I PALA . . .

Naša III brigada je imala zadatak i da prenosi ranjenike i bolesnike iz svih jedinica NOV u trenutku prelaska Sutjeske.

»Brigada je — iznosi svoja sjećanja Mijo Jerković, sada pukovnik u penziji — bila sastavljena od skojevaca, komunisti i simpatizera. Sjećam se dviju drugarica, skojevki, iz naše brigade koje su bile primjer herojstva. Drugarice Marica Srzić i Ivanka Sumić znale su u onim najtežim trenucima razveseliti borce. Bile su odlične bolničarke i pravi borci. Svugdje su stizale. Sad su u prvim redovima, sad opet u pozadini povijaju ranjene borce. Takve su bile i na Neretvi, takve su ostale i na prelazima Sutjeske. Sjećam se jedne večeri kada smo, napadnuti od njemačkih aviona, imali mnogo ranjenih i mrtvih drugova, drugarica Ivanka je svukla sa sebe košulju i spriječila krvarenje teško ranjenom drugu. Njenom brigom i pažnjom bio je spašen. Hitno je prebačen u bolnicu gdje je izvršen kirurški zahvat. I ostao je živ. Sjećam se i herojskog podviga Marice Srzić. Na Četini, kada je poginuo jedan mitraljezac, uzela je njegov mitraljez i tukla po neprijatelju. Kako je dobro nišaniła mogli smo vidjeti malo kasnije kada smo prošli putem gdje je ostalo pedesetak neprijateljskih vojnika. Malo zatim i ona je pokošena švapskim oružjem.«

Torpedni čamac — povratak u bazu

PREPLAŠENE OČI ISCRPLJENE DJEVOJČICE

Naše brigade su bile stalno u pokretu, naročito u V neprijateljskoj ofenzivi kada nije bilo predaha ni odmora.

»Marširali smo — priča Zdenkka Čulić, tada borac i učesnik bitke na Sutjesci, a sada domaćica, — već nekoliko dana. Njemačke štuke stalno nas zasipaju bombama. Na putu prema Sutjesci naišli smo na nekoliko grupica bosanskog stanovništva koje je bježalo pred neprijateljem. U grmu, pored puta kojim smo prolazili sakrila se žena s malom crnoookom djevojčicom. Objasnila mi je da je iz Bosanskog Petrovca i da bježi ispred neprijateljskih vojnika koji za sobom ostavljaju pustoš i zgarista. Mala crnooka djevojčica, obučena u čistu šarenu haljinu, nije me se bojala. Na rastanku mi je mahala rukom i otpozdravljala.

Peta ofenziva je u punom jeku — nastavlja svoju priču Zdenka. Bila sam potpuno zaboravila na djevojčicu, ali negdje na Vučevu opet sam je sreła s majkom. Objesne bile zapuštene i u dronjcima. Čini mi se da sam u crnim preplašenim očima vidjela sve užasne tegobe rata i strahote velike bitke na Sutjesci. I u svakoj borbi, u svakom maršu, kad bi mi ponestalo snage, nešto me gonilo naprijed, da izdržim, da savladam još jednu prepreku.

VJEČNO HUČI SUTJESKA

»Pamtite li, drugovi, kako je Sutjeska one noći zlokobno šumjela — započeo je svoja sjećanja Silvije Bombardeli, tadašnji rukovodilac muzike. Cijelu noć se uspinjalo. Cijelu noć su kolone posrtale. Četiri hiljade ranjenika iznijeli su borci na svojim leđima.

I napokon prelazimo cestu Foča—Kalinovik. Prolaz je skoro sasvim zakrčeno, a avioni neprestano tuku, kruže i bombardiraju. A onda će neki glasovi: Prva proleterska se probila. Posljednji obruč je razbijen. Prolazi prateći bataljon Vrhovnog štaba. Vijest se prenosi:

Kroz sve bitke išla je i naša prva muzika NOV. Ivan Jaman, preživjeli borac muzike i borac na Sutjesci nam priča: »Zadatak naše muzike bio je da razbija neprijateljsku propagandu u čemu je i uspijevala. Svirajući u selima i gradovima okupljala je narod, a omladina je popunjavala srpske, crnogorske, hercegovačke i dalmatinske brigade. Svojim sviranjem muzika je mnogo pridonijela približavanju naroda i vojske . . .«

»U teškim trenucima — priča dalje Jaman — trebalo je držati odstupnicu borcima, kao npr. u Jajcu prilikom prodora njemačkih tenkova, ili u trokutu Nevesinje—Gacko—Bileća, poslije sloma IV neprijateljske ofenzive trebalo je dotući razbijeno četništvo.

U Kifinom selu, pod tutnjem topovskih granata sahranjen je komandant Pero Čerković. Ovo se dojmilo seljaka koji su govorili: Pa vi ne ostavljate mrtve borce i rukovodioce.

Harala je glad, ali muzičari, premda jedu travu, puževе, konjsko meso, koru stabala, i marširaju noseći ranjene drugove, ne ostavljaju instrumente. Spuštaju se niz vrleti Maglića i Volujaka, okruženi tifusarima i ranjenicima, ali i u bezizlaznoj situaciji stojički izvršavaju teške zadatke.

Naredba je tada glasila: Drugovi, ostavite sve, ponosite samo lako oružje i municiju!»

Muzičari ne ostavljaju instrumente. U tim teškim trenucima položili su svoje živote naši drugovi braća Ivan i Brane Bulić, Milan Uvodić, Ivan i Kaja Bordinić, Vinka Božić, Mate Jaman, Ivan i Mate Parković i Špiro Dadić. To je borba tražila od nas . . .«

MUČNO PREBACIVANJE RANJENIKA PREKO SUTJESKE

Prije prelaska Sutjeske Vrhovni komandant drug Tito je naredio da se svi bolesni i ranjeni borci u grupama prebace preko Sutjeske.

U vrijeme bitke na Sutjesci bio sam određen — priča Srećko Reić-Petica, narodni heroj — za komandanta grupe bolesnika. Bilo je teško u takvoj situaciji prikupiti bolesne borce, tifusare i ranjenike. Uz teške napore uspio sam formirati kolonu od 800 boraca uz obezbjeđenje koje je vršio II bataljon I dalmatinske brigade.

Za izvršenje zadatka bio je potreban natčovječanski napor. Dva dana i dvije noći sakupljali smo bolesne drugove po šumi da bi ih spasili. Kad smo ih uspjeli priku-

piti, onda smo ih u grupama prebacivali uz užasnu pratnju neprijateljskih metaka i granata. I zbog jake vatre neprijateljske Sutjesku nismo mogli preći.

Prva brigada sa tri bataljona prešla je rijeku u noći 11. na 12. juna. Usprkos pritisku neprijatelja ona je probila obruč. U 7 sati ujutro neprijatelj nas je opet sačekao, ali ne na Sutjesci, nego na padinama Zelengore gdje smo se sukobili s prvim patrolama i odbacili neprijatelja koji se povlačio. Pokušali smo raščistiti put, ali nismo uspjeli. Tada je komandant divizije Sava Kovačević naredio da bacimo u rijeku teško naoružanje i na juriš osvojimo planinske vrhove i tako omogućimo prodor. Među prvima pojurio je legendarni junak Sava, uz poziv borcima: »Naprijed proleterii!« Nije dobro ni izgovorio te riječi kada ga je neprijateljski metak pogodio u čelo. Na mjestu je ostao mrtav. Tada je načelnik štaba divizije general Primorac naredio da prikupimo borce i krenemo lijevom stranom kroz šumu.

Između 1000 boraca izabrao sam 40 najsposobnijih drugova i formirao udarnu grupu. Pripremio sam ih za odlučan udar i prodor. Švabe su držale putove i čuke i trebalo je sačekati noć za udar. Prije noći opazili smo da neprijatelju prilaze tri konja s teretom hrane. Švabe pođuše ususret konjima napustivši samo trenutno ranije položaje. Kao komandant udarne grupe iskoristio sam taj trenutak i sa četrdeset boraca udario na neprijateljski položaj. Tu smo razbili neprijatelja i zarobili mu hranu.

MRTVIMA NE TREBA ODJEĆA

Za vrijeme bitke na Sutjesci Franka Krstinić bila je borac i bolničarka u III bataljonu Treće dalmatinske brigade.

Neposredno nakon prodora do hladne Sutjeske — priča preživjela bolničarka — naša kolona zastala je u maloj šumovitoj dolini koja se pružala u obliku polukruga. Među nama se nalazio veliki broj tifusara. Ti živi kosturi, nesvjesni za svoje postupke, bili su ravnodušni prema svemu što ih je okruživalo, pa i prema smrti. Lutajući naokolo, oni su često njemačkim avionima otkrivali položaj bolnice. Tako su njemački avioni nad nama napravili mali krug, a onda se poput aveti ustremili na ranjenike i bolesnike. Dim i prašina nadvili su se nad bolnicom. Bombe su napravile pustoš među nepokretnim ranjenicima i bolesnicima, a zatim su zaštekali mitraljezi. Bio je to strašan trenutak. Sa svih strana dopirali su jauci i zapomaganja. Brzo smo sakupili preživjele i tužna povorka polumrtvaca krenula je naprijed u susret novim tragedijama, ali k slobodi.

Koračala sam — priča dalje Franka Krstinić — pored kola koja su vukli volovi. Na njima su ležali nepokretni borci i novi ranjenici, pokriveni šatorskim krilima. Upravo sam se htjela udaljiti kad sam začula molećivi glas nekog dječaka: »Drugarice, pokrij me, hladno mi je . . .«

Podigla sam šatorsko krilo i prepoznala šesnaestogodišnjeg skojevca, rodom iz nekog sela u zapadnoj Bosni. Gledao me svojim velikim očima. Svi smo voljeli tog dječaka jer je bio veoma dobar i neustrašiv . . . Iako je i meni bilo hladno, skinula sam sa sebe stari kaput i pokrila ga. Kako me više nije dozivao, vjerovala sam da se smirio, možda i zaspao. Ali kad sam nakon par minuta opet podigla pokrivač, uvjerila sam se da je zaspao zauvijek. Više mu nije trebala odjeća. Skinula sam s njega kaput i pokrila jednu drugaricu koju je upravo tresla groznica. Ali nije prošlo ni pola sata, i ona je izdahnula, a kaput se našao na leđima trećeg bolesnika.

Mrtvi ne osjećaju studen, njima ne treba odjeća.

KOLONA VOŠTANIH FIGURA

U noći 6. ili 7. juna kolona se jedva kretala po bepsuču. Umorni, gladni i iscrpljeni borci jedva su se micali.

U jednom času — evocira sjećanja dr Ratko Viličić — komandant III brigade Branko Dude je naišao na bolnicu i kad je lampom osvjetlio krug bolesnika i ranjenika, zastao je ukočen. Svjetlo se zaustavi na dobro mu poznatom licu. Bio je to njegov brat koji je upravo proživljavao posljednje trenutke života.

Ranjenicima je — iznosi dr Ratko — pružao pomoć dr Izidor Perera-Matić. S bolesnicima u brigadi nalazio se i moj brat. Već je bio u agoniji. Smjestio sam ga pod jednu bukvu i otišao da pomognem kolegi Pereri u previjanju

ranjenika. Zamolio sam dra Pereru da pogleda jednog bolesnika, što je on odmah i učinio.

»Dragi kolega, ovaj slučaj je već izgubljen«. Kad sam mu kazao da je to moj brat, stiskao mi je ruku i šapnuo: »Tu negdje su i dvije moje sestre, teški rekovalenscenti. Sumnjam da će izdržati ovaj užasan napor . . .«

SPASIO JE ŠATORSKIM KRILOM

U tim teškim trenucima briga za borca uvijek je bila iznad svega.

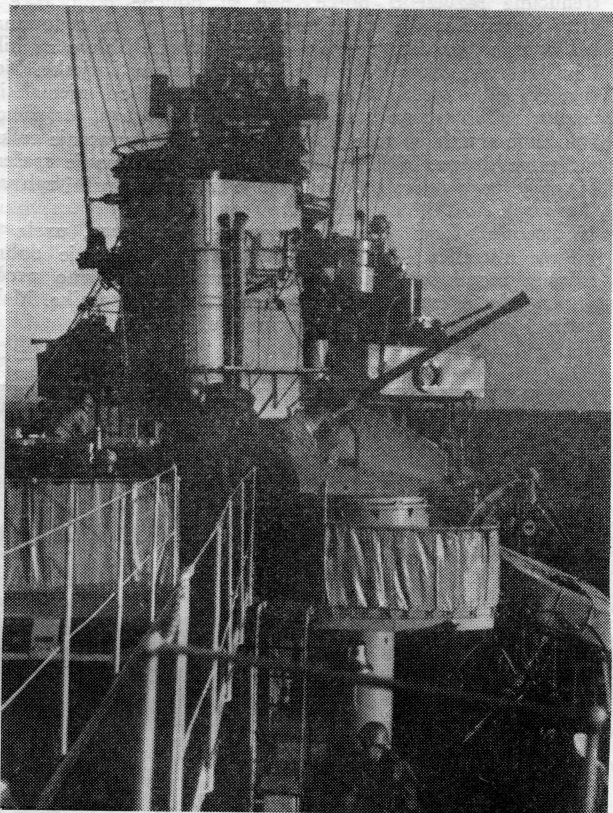
Bilo je to u vrijeme forsiranja rijeke Sutjeske — priča potpukovnik Boško Sušak. Tada sam bio u grupi tifusara. Pri prelazu preko rijeke sjećam se i jednog detalja. Drugarica Katica, koja se nalazila u saniterskoj ekipi Vrhovnog štaba našla se u prvim redovima. Prelazeći rijeku zahvarila je maucica vode i ponijela prema ovcem kamenju koji se poput otočića smjestio nasred rijeke. Uхватила se za taj kamen i držala. Tada sam naišao s grupom boraca i kad sam spazio kako se bori s bujicom, skočio sam u rijeku, s ramena skinuo šatorsko krilo i pružio joj ga. Dohvatila ga je i ja sam je povukao.

Koračajući prema Milin-kladama — priča dalje Boško — naišao sam na svog brata Gojka. Bio je mrtav. Bolničarka Katica je ipak provjerila dali još pokazuje znakove života. Na Milin-kladama naišao sam i na brata Petra koji je bio bolestan i izranjavan. Susret je bio dirljiv. Vidjevši me iscrpljenog, izvadio je iz torbe komad mesa crknutog konja i rekao mi: »Uzmi, jedi, spasi se ako možeš. Ako ostaneš živ, kaži majci gdje sam poginuo«. U to se k nama približila drugarica Katica tješeci ga. Pružila mu je sanitetsku pomoć. Previla ga je i dala mu malo vode . . . Ostao je, kao i mnogi drugi, na padinama Zelengore.

I kad su se naše posljednje jedinice probile kroz obruč, brigade su primile poruku da krenu s položaja. Osvanulo je jutro s blagim sunčevim trcima nad stoljetnim šumama. Mir . . .

I borci su sišli. Ponosni. Izvršili su naredbu Vrhovnog komandanta.

Srce je pobijedilo čelik, a život smrt.

Za koji trenutak počeo će gađanje